

Јулијана МАРКОВИЋ

ДЕЛАТНОСТ ВЕЛЕШКИХ ЗОГРАФСКИХ РАДИОНИЦА НА ПРОСТОРУ НИШКЕ ЕПАРХИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Кључне речи: Нишка епархија, XIX век, Андрија Дамјанов, Теодосије из Велеса, Костадин Крстев

Апстракт: Рад представља преглед делатности градитељских и зографских радионица из Велеса на простору под јурисдикцијом нишких митрополита током XIX века. Досадашњим истраживања показала су континуирану присутност током више од две деценије на простору читаве епархије, чиме се велешке радионице могу сматрати значајним носиоцима црквене уметности и визуелне културе на датом простору. То је омогућено и другим, пре свега трговинским видовима сарадње Велеса са градским центрима на простору Нишке епархије.

Делатност зографских радионица са југа Македоније током деветнаестог века простирала се на читавом простору османског дела Балкана, у складу са једнаким потребама православних заједница на читавом простору. Деловање велешких иконописаца није довољно изучено, те су забележени тек спорадични подаци о њиховој активности на простору Кнежевине Србије,¹ док је њихов опус познат на простору Косова и Метохије,² и повардарја.³ Делатност велешких зографа на простору Нишке епархије није до сада системски истражена и представљена. Појединачна дела представљена су у оквиру ширих целина, без прецизне идентификације аутора икона.⁴ Изучавањем

укупне делатности појединих зографа, поменута су и дела са простора Нишке епархије, што представља значајно полазиште истраживања које следи.⁵ У овом раду ће бити систематски представљена делатност велешких зографских радионица на простору Нишке епархије. Циљ рада је представљање до сада непознатих целина, до којих се дошло углавном теренским радом, те идентификовање зографа и зографских радионица које су деловале на овом простору.

Територија Нишке епархије, одржавали су првенствено трговинске везе са Велесом, захваљујући значајном трговинском друму који их је повезивао. Значај Ниша као места усчелавања свих трговинских путева кроз Румелију добио је на значају формирањем Кнежевине Србије, као место транзита и концентрације свих каравана који иду ка аутономној Кнежевини и даље ка Хабзбуршкој монархији.⁶ Удео велешких трговаца је вероватно био велики у складу и са трговинским значајем овог града.⁷ Управо су припадници трговачких слојева на простору Нишке епархије били и предводници хришћанске заједнице, тиме и носиоци изградње и опремања храмова. Њихов

дице у Лесковцу, Студије визуелне културе Балкана: Зографски кругови, Београд 2018, 127-151.

⁵ К. Томовски, *Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век*, Културно наследство V, Скопје 1959, 51-59; V. Popovska Korobar, *Searching for the Paintings by Theodosij of Veles from the Early Nineteenth Century*, Art Readings, Vol. . Old Art, Sofia 2019, 399-412.

⁶ У. Шешум, *Србија и Стара Србија 1804-1839*, Београд 2016, 407-408.

⁷ Података о бројности становника Велеса на простору који је обухватала Нишка епархија нема, међутим сачуван је извештај од стране Турака изведеној крађи над двојицом трговаца, Михаила и Хаци Манасија из Велеса 1841. године: Државни архив Србије, МИД-И 1841, ф.4, р. 64..

¹ Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986, 254, 261.

² И. Женарју, *Прилог познавању делатности и велешких зографа у Рашко-Призренској епархији*, Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава, Лепосавић 2016, 95-106.

³ А. Василев, *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*, София 1965, 265-268.

⁴ М. Ракоција, *Саборна црква у Нишу: поводом 200 година малог Саборног храма*, Ниш 2019, 147-209; Ј. Марковић *Иконостас цркве Рођења пресвете Богоро-*

положај и улога су формализовани и у оквиру османског административног система добијањем кнежинских титула и касније као чиниоци синода црквених општина. Потврђено је да су четворица браће Чохаџић, трговци вуном и кожом из Ниша учествовали у преговорима са Андрејем Дамјановим.⁸ Према летопису цркве Вазнесења Христовог Стојан Чавдар, трговац и устанички вођа, предводио је обнову храма у Великом Крчмиру 1838. године.⁹

Тајфа Андреје Дамјанова била је ангажована приликом изградње базилика у селима Печењевце 1844. године, и Турековац 1845. године.¹⁰ Изграђене пре регулатива донатих након Париског конгреса, базилике су без видљивих купола, док је у Печењевцу у унутрашњости изведено више слепих калота. У складу са устаљеном праксом и иконостасне конструкције у храмовима део су пројекта унутрашњости које је израдио Андреја Дамјанов.¹¹ Изградња ових храмова и вештина Дамјанова приказана приликом рада на репрезентативним објектима за хришћанску заједницу и државне наручиоце, вероватно су били разлог његовог ангажовања приликом изградње саборног храма. Темљи Саборног храма су освећени октобра 1856, док је уговор са првомајстором Андрејем потписан у мају наредне, 1857. године.¹² Дамјанов је претходно начинио планове, који су у највећој мери испоштовани приликом градње, осим изградње високог звоника над западним тремом. Према доступним изворима може се закључити да је изградња цркве стала током 1859-60 када се упућују апели за прикупљање средстава хришћанима у Нишу и Прокупљу. Црквена општина је 1861. године затражила долазак само дела тајфе од двадесет мајстора и дест чирака, због недостатка средстава.¹³ Градња цркве завршена је 1872. године и није освећена пре укључења Ниша у границе Кнежевине Србије.¹⁴ Једновремено са црквом је започета је и градња

⁸ О овим личностима: С. Андрејевић, *Улога Срба у нишкој трговини XIX века*, Нишки зборник, 107; ДАС По К90 25.

⁹ Д. Симоновић, *Заплање у устанку југоисточне Србије 1841. године*, Нишки зборник 8, 1992, 18-19; М. Марић, *Стојан Чавдар војвода заплањски*, Браство VI 1894, 294-306.

¹⁰ Ј. Хаџиева Алексиевска – Е. Касапова, *Архитект Андреја Дамјанов 1813-1878*, Скопје 2001, 18.

¹¹ Н. Макуљевић, *Литургија, симболика и приложништво: иконостас Цркве свете Тројице у Врању*, Саборни храм Свете Тројице у Врању (1858–2008), Врање 2008, 45-46.

¹² П. Гагулић, *Велика нишка Саборна црква: прилог историји Ниша и Епархије нишке*, Ниш 1961, 7.

¹³ ДАС По К90 25.

¹⁴ П. Гагулић, *нав. дело*, 9.

школе, као и болнице, која била завршена 1856. године.¹⁵ Ова пракса била је у складу са дозволама гарантованим Хатихумајном од 18. фебруара 1856, којим се омогућава самостално управљање и грађанским институцијама хришћанског милета.¹⁶ Према досадашњим истраживањима, не може се утврдити евентуално учешће тајфе у изградњи тих објеката, иако је тајфа Андреје Дамјанова извесно учествовала у изградњи административних и приватних објеката.¹⁷

Значајнији радови на осликавању икона на простору Нишке епархије поверени су зографу Теодосију из Велеса. Према резултатима истраживања на територији Нишке епархије и непосредном окружењу, радионица формирана око овог зографа била је такође често ангажована, а зографи из велешких радионица израђивали су и покретне иконе. Према малобројним доступним биографским подацима, Теодосије из Велеса био је рођен око 1780. године и активан до око 1850.¹⁸ Претпоставка се темељи на натпису на икони Богородице Скоропомоћнице коју је зограф Теодосије са породицом приложио цркви Успења свете Богородице у штипском Новом Селу. Дуг вотивни натпис говори о чуду спасења одојчета које се догодило 1813. године, док је боравио у овом месту. Претпоставка Косте Балабанова темељи се на зрелом изгледу сликара на аутопортрет, мада је извесно да је био млађи, наиме вероватно је био већ зограф-мајстор у раним двадесетим годинама, чиме постаје и извеснија могућност о његовој активности током пете деценије.¹⁹ Претпоставка је да је зограф Теодосије из Велеса формиран у радионици Христа Димитрова из Самокова која је једновремено била ангажована у Новом Селу.²⁰

¹⁵ ДАС МИД-И 1856, Ф6 р.102

¹⁶ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 408.

¹⁷ Н. Макуљевић, *Андреја Дамјанов архитекта позноосманског Балкана*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, бр. 38, Нови Сад 2010, 145.

¹⁸ К. Балабанов, *Сликата со битова содржина „Фамилијата на зографот Теодосиј од Велес подарува слика на црквата Успение на Св.Богородица во Ново село – Штип“ како извор за запознавање на старатановоселска црква и творештвото на Теодосиј зограф*, Ликовна уметност, бр. 1, Скопје 1973, 26.

¹⁹ О икони: К. Балабанов, *нав. дело*, 13-23; А. Николовски, *Прилог кон датирањето на вотивната слика Богородица Скоропомоћница од Теодосиј зограф*, Ликовна уметност 4-5, Скопје 1978/79, 39-43; М. Машник – Е. Петрова Николовска, *Сликарското дело на Теодосиј зограф од Велес. Истражување и заштита*, Patrimonium.mk, бр. 1-2, Скопје 2007, 131-136.

²⁰ V. Popovska Korobar, *op. cit.*, 401.

Осим низа икона које је израдио за старији храм Успења Богородице у Новом Селу, током друге деценије радио је и у цркви Светог Георгија у Качанима (након 1814) и иконостас цркве Светог Спаса у Велесу (1818-19).²¹ Ризница манастира Каленић чува икону светих Спиридона и Харалампиа која потиче из старе цркве у Јагодини, дар калпакчијског еснафа 1824. године са потписом Теодосија.²² Вероватно трећој деценији припадају и две целивајуће иконе цркве у Савинцу.²³

На простору Нишке епархије Теодосију из Велеса до сада су атрибуиране празничне иконе иконостаса старог саборног храма Светих Арханђела у Нишу (крај треће деценије деветнаестог века), зидно сликарства цркве Ваведења у манастиру Свети Роман (1827) и две престоне иконе цркве Светих Апостола у Турековцу (1845-1853).²⁴ Постојећем низу треба додати празничне иконе иконостаса цркве Рођења пресвете Богородице (Оцаклије) у Лесковцу, стари иконостас манастира Свети Роман и две престоне иконе из збирке Нишке епархије које потичу из манастира Свети Стефан у Липовцу, те престоне иконе старог храма Вазнесења Христовог у Великом Крчимиру.

Храм Светих Арханђела у Нишу обновљен је 1819, након пожара и поплаве који су задесили тај храм 1813. односно 1818. године. Том приликом је израђен и иконостас. Један запис бележио је позлаћивање темпла 1837. године, у сколопу обнове храма завршене наредне године.²⁵ Према досада доступним подацима, извесније је да су иконе Теодосија из Велеса настале приликом ових радова, непосредно пре 1837. године. Иконостас цркве Светих Арханђела представља комплексну целину уобличену из више независних делова, обједињених усклађеном израдом конструкције иконостаса. Сама конструкција иконостаса показује израду у више етапа, уз визуелно усклађивање целине.²⁶ Најстаријем слоју припадају царске

двери, иконе деизисног чина и Распеће постављено над северним крилом. У питању су вероватно очувани фрагменти старијег иконостаса. Следећу етапу чине престоне иконе, које су, према натпису на икони Светих Арханђела, уз још три иконе које нису нашле место на иконостасу, израђене на Атосу 1815. године. Целина је допуњена деизисним чином насликаном на једној резбареној дасци са припадајућим Распећем, постављеним изнад јужног крила. Ауторство овог фрагмента се приписује Јовану Стергевићу – Јањи Молеру.²⁷ Уобличавање иконостаса завршено је уношењем икона и Распећа које је израдио Теодосије из Велеса. Реч је о иконама распоређеним у две хоризонталне зоне на престоним реду, које обухватају само ширину централног брода храма. Иконе су уметнуте у класицистички обрађену конструкцију са мотивима ружа у првој и стојећим фигурама арханђела на конзолама друге зоне. Реч је о иконама Светог Антонија, светог Сава Освећеног и светог Евтимија, Светог цара Константина и царице Јелене, Светих Димитрија, Георгија и Прокпија, Светог Мине, Светог Николе, Светог апостола Тома и јеванђелисте Марка, Светог Василија, Јована Златоустог и Григорија, Светог Јована Крститеља Господњег, Свете Вараваре, Екатарине и Марине, Светих јеванђелиста Луке и Јована, Свете преподобне Параскеве и преподобне мученице Параскеве, Светог Спиридона, Николе и Атанасија, Светих апостола Филипа и Андреја, Светог пророка Илије, Светих четрдесет мученика, Преображења Христовог, Силаска Светог Духа на апостоле, Силаска у Ад, Ваведења Богородице, Васкрсења Христовог, Успења пресвете Богородице, Васкрсења Лазаревог, Уласка у Јерусалим, Крштења Христовог, Вазнесења Христовог, Благовести, Рођења Христовог. Теодосије из Велеса је осликао и дрвено Распеће на централном резбареном крсту са припадајућим медаљонима са представама Богородице и светог Јована Богослова. Овим иконама треба додати икону Сретења постављену у деизисни низ северног брода и данас изгубљену икону Светих врача, која се налазила у епархијској ризници.²⁸ Двојним и тројним приказима светитеља иконе прате решења престоне зоне. Измештање ових икона указује на измене у конструкцији иконостаса,

Иконе Теодосија из Велеса јављају се уз радове Јање Молера поред Ниша и у црквама на простору Кнежевине Србије, у Савинцу и Јагодини, за које је Јања Молер извео иконе 1822, односно сукупно између 1822. и 1831.²⁹ Овај случај могао

²¹ Исто, 402-406.

²² Б. Цветковић, *Збирка икона цркве Светог арханђела Михаила у Јагодини*, Symposium. Два века старе цркве у Јагодини, Јагодина 2017, 158; V. Popovska Kogobar, *op. cit.*, 403.

²³ Р. Станић, *Сликар Теодосије и његово дело на Савинцу*, Градац III-IV, Чачак 1969, 11.

²⁴ V. Popovska Kogobar, *op. cit.*, 406-407; J. Марковић, *Иконостас цркве Светих Апостола у Турековцу*, Студије визуелне културе Балкана II, Beograd 2019, 166-167.

²⁵ П. Гагулић, *Мали нишки саборни храм*, Ниш 1961, 5-6.

²⁶ Ф. Цурк, *Конзерваторско – рестаураторски радови на иконостасу цркве Св. Арханђела Михаила и Гаврила у Нишу*, Ниш и Византије XVII, Ниш 2019, 418.

²⁷ Б. Вујовић, *нав. дело*, 255.

²⁸ Б. Вујовић, *нав. дело*, 321.

²⁹ Р. Станић, *Иконостас цркве у Савинцу*, Зборник

би навести на претпоставку о деловању двојице зографа у оквиру исте радионице. Међутим, она за сада не може бити потврђена. Треба јој приступити опрезно, са обзиром да је у Савинцу реч о целивајућим иконама малих димензија којима се могло лако трговати, док је икона у Јагодини настала на захтев еснафа, независно од израде иконостаса. Такође, примећене су већ поменуте разлике у технолошком смислу између целина које су у Нишу израдили Теодосије из Велеса и Јања Молер.

Рад Теодосија из Велеса у манастиру Свети Роман се на основу натписа који се налази у проскомидији “ЦА БЪ ЛЪТО ѿ ХРТА АСКЪ ПОДПИСАСА ПРИ АРХИЕПИСКОПА ІОСИФА КТИТОРЪ ЊЕРОМОНАХЪ ТИМОФЕЈА ПРИЛОЖНИКЪ ЦВЕТАН ТЕРЗНА СТЕФАН... ИЗЪ НИШЪ“ датује у 1827. годину. Натпис указује на братство манастира као носиоце ових радова уз учешће приложника из Ниша и места у непосредном окружењу манастира. Теодосије из Велеса је том приликом израдио иконостас и зидно сликарство у олтарском простору, куполи и подкуполном простору, певничким конхама и луку који овај старији део храма, дели од остатка наоса. Живопис је у лошем општем стању. Слој фреско сликарства које је извео Теодосије из Велеса делом је скинут у најнижој зони олтарског простора и калоти куполе како би био откривен старији слој. Прва зона певничких конхи покривена је накнадним слојем живописа. Откривени старији слој показује да је приликом осликавања 1827. године извесно у олтарском простору и куполи, а можда и у конхама, поновљен старији програм живописа. Најнижа зона певничких конхи пресликана је додатним слојем, тако да се о раду Теодосија на том простору не може судити. Живопис није обновљен, већ је сликано на новом слоју малтера. Оштећења бојеног слоја показују карактеристични процес сликања на црвеној основи, који се запажа и на иконопису Теодосија из Велеса.

Полукалоту апсиде заузима представа Богородице Шире од Небеса. Над њом приказан је у темену свода голуб Светог Духа, те се визуелизација светог Тројства наставља у темену потрбушја лука над иконостасом где је приказан Бог Отац. Богородица је фланкирана представама пророка Давида Северно, односно Соломона јужно.

Фриз под полукалотом заузима представа причешћа апостола. Најнижа зона започиње северно представом светог преподобног Јустина, наставља се неидентификованим архиђаконом.

радова Народног музеја IV, Чачак 1973, 15; Ј. Трајков, *Иконостас цркве Светог архангела Михаила у Јагодини*, Symposium. Два века старе цркве у Јагодини, Јагодина 2017, 116.

1. Теодосије из Велеса, Свети Роман, црква Ваведења, манастир Свети Роман, 1827.

Нишу проскомидије заузима представа Христа у форми теме На вољнеју страст. Христос везаних руку са трновим венцем на глави, приказан је допојасно, пред крстом са натписом ИН ЦИ. Службу архијереја од севера ка југу чине свети Никола Мирликијски, свети Јован Богослов, свети Григорије, док јужни низ чине свети Василије велики и свети Атанасије александријски. Потрбушје лука над иконостасом носи представу светог архиђакона Стефана северно, односно светог Саве архиепископа српског јужно. Слоју из 1827. припада још само представа смештена на ступцу уз јужне двери иконостаса, светог Романа око чијег култа је формиран овај манастир.

Калота куполе носила је поновљену представу Христа Сведржитеља, од које је сачуван само фрагмент лица. Представа је окружена прстеном са представама херувима, док је у подножју калоте приказана Небеска литургија. Простор између осам прозора тамбура куполе испуњен је стојећим фигурама пророка. Пандантифи који носе куполу испуњени су представама јеванђелиста у ставу писања, јеванђелиста Лука, Јован, и положај других није изванстан због оштећења површине. Поткуполни луци носе представе светих монаха. Може се прочитати само натпис уз представу Светог Јефтимиија, приказаном у западном делу јужног лука.

2. Теодосије из Велеса, Свети јеванђелиста Јован, манастир Свети Роман, 1827.

Певничке калоте заузимају представе светих ратника, који се не могу извесно идентификовати. Калота јужне певнице носи представе двојице младих, голобрадих светитеља у војној опреми. Источни светитељ приказан је са исуканим мачем док јужни држи копље и мученички крст. Програм јужног дела понавља ово решење. Потрбушје лука носи представе двојице неидентификованих светих монаха. Светитеља приказано западно карактерише коса дуга до браде и мученички крст у руци. Источно је приказан голобради младолики свети ратник, чији се атрибут у рукама не може извесно идентификовати.

На ступцима који фланкирају пролаз приказане су додатне фигуре светих монаха. Јужно је у питању свети Јефрем Сиријски, док је северно неидентификовани свети монах дуге седе косе и браде са мученичким крстом у руци. За разлику од осталих монаха он је одевен у једноставну ризу са огртачем насупрот великосхимничкој одори осталих фигура. Пар стубаца који би чинио пандан на источној страни заклоњен је новим иконостасом.

Стари иконостас цркве Ваведења у манастиру Свети Роман демонтиран је 1934. године. На основу очуваних фрагмената може се закључи-

3. Теодосије из Велеса, Христос Сведржитељ, манастир Липовац, око 1827.

ти да је реч о ниској конструкцији, мале укупне ширине у складу са скромним димензијама централног простора храма. Иконостас се састојао од престононе зоне, такозваног апостолског реда икона, надвишен репрезентативним троделним Распећем. Обзиром на мале димензије изостављене су јужне и северне двери. Престононе иконе, којих је само три, нису дело Теодосија, већ су претходиле овом иконостасу у који су уметнуте, постоје сведочанства да су управо оне стајале на том месту почетком двадесетог века. Теодосије је израдио и осликао одговарајућу конструкцију, насликао иконе апостола и Распеће. Сачуване су четири иконе светих апостола, Вартоломеја, Јована, Симона, Андреја. Апостоли су приказани у седећем ставу, са свицима у рукама, изузев Јована који држи кодекс. Иконе су уоквирене црвеном бордуrom, док су апостоли смештени на плаву позадину са позлаћеним нимбовима.

Иконе Богородице са Христом и Христа Сведржитеља из манастира Липовац према својим димензијама одговарају престононим иконама. Према попису цркава и манастира александријског округа, који је извршен 1836. овај манастир је обновљен 1816. године, а у њему су се поред оста-

лог налазиле две престоне иконе, на једној је постојао сребрни оков нимба, и десет малих икона. Идентично стање забележено је и 1856. године.³⁰ Подаци указују да је био у питању мањи иконостас, који је склоњен након израде новог 1876. године.³¹ Непознато је да ли је сачувано и осталих десет икона. Манастир Липовац налази се у непосредној близини Светог Романа и након што је остао без монаха, претворен је 1839. у мирску цркву која је функционисала као метох Светог Романа. Такав однос манастира указивао би на рад Теодосија у Липовцу такође око 1827. године. Сачуване иконе из Липовца насликане су на плавој позадини и показују стилску блискост са иконама припадника радионице Христа Димитрова. На простору Нишке епархије иконе у Великом Крчимиру су готово идентичне са липовачким.

Црква Вазнесења Христовог у Великом Крчимиру изграђена је 1668. године. Током деветнаестог века извршене су две обнове, 1838. и 1899. године.³² Иконе које је израдио Теодосије из Велеса чиниле су престони ред старије иконостасне целине, накнадно убачене у нову конструкцију и допуњене редом апостолских икона и иконом Светог архиђакона Стефана на јужним деверима. Иконе су том приликом скраћене вертикално како би се уклопиле у ширину датог оквира. Иконостас је, поред царских, имао и пар бочних двери. Северно су се налазиле иконе Христа и Светог Јована, док је јужно начињен низ икона Богородице, Светог Димитрија, који је стојао на крилу северних двери, и Светог Николе.³³ Иконе показују јасне иконографске и стилске паралеле са иконама из Липовца, као и празничним иконама саборног храма у Нишу.

Црква Рођења пресвете Богородице у Лесковцу изграђена је према неким подацима 1803. године, свакако пре 1817, што је најранији помен у натпису.³⁴ Црква је обновљена 1839. и 1856. године, док је део икона обновљен 1885. године. Бранко Вујовић је без аргументације датовао иконостас 1842-44. годину. Првобитна конструкција иконостаса са иконама грчке провицијенције носила је престоне

³⁰ Н. Ђокић, *Попис цркава и манастира у Окружењу Алексиначком 1836. године*, Расински анали, бр. 4, Крушевац 2006, 223.

³¹ П. Гагулић, *Манастир светог Стевана у Липовцу*, Београд 1977, 56.

³² Б. Дељанин, *Црква Светог Вазнесења Господњег у Великом Крчимиру*, Гласник Друштва конзерватора Србије, бр. 19, Београд 1995, 139.

³³ П. Гагулић, *У Запању великокрчмирска црква*, Православна мисао 1-2, Београд 1970, 113.

³⁴ Д. Ђорђевић, *Стара лесковачка црква*, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1987, 113

4. Теодосије из Велеса, Богородица са Христом, црква Вазнесења Господњег, Велики Крчимир

иконе и иконе апостолског реда, које су обухватале само део иконостаса у ширини централног брода. Низ обнова и пресликавања икона отежава атрибуцију и датовање радова посредством евентуалних натписа. Упркос томе, Теодосију из Велеса се може са сигурношћу приписати шеснаест икона празничног реда. Реч је о иконама Светог Јована Рилског, Обрезавања Христовог, Сретења, Уласка у Јерусалим, Благовести, Крштења Христовог, Светог Саве српског, Светих четрдесет мученика, Светог Стилијана, Васкрсења Лазаревог, Свете Тројице, Силаска у Ад, Рођења Христовог, Преображења, Вазнесења, те икони На вољнеју страст.

Иконе су насликане на златној позадини са карактеристично изведеним облацима који остављају слободно поље за сигнирање светитеља. Део икона изведен је на двобојној позадини која карактерише и иконе иконостаса у Нишу, са којима се уочавају паралеле и код иконографских образаца приликом сликања икона Великих празника. Светитељске ликове карактерише високо чело и карактеристичне бадемасте очи надвишене танким лучним обрвама које проистичу из корена носа. Наглашен је доњи капак ока, и када је то предвиђено иконографски, снажна и литерална експресија.

5. Теодосије из Велеса, Обрезавање Христово и Сретење, црква Рођења пресвете Богородице, Лесковац

Црква Успења пресвете Богородице у селу Конопница крај Власотинца подигнута је на старом култном месту 1840. године.³⁵ Због устаничких активности ово село је спаљено 1841. године, те је и сама црква извесно претрпела оштећења.³⁶ Постојећи иконостас формиран је у три етапе. Бочне и Царске двери, као и Распеће израдио је Заша Димитријевић око 1880. године, док су престо-не иконе Христа и Богородице рад Евстатија Поповића 1906. године. Иконе које се могу приписати радионици Теодосија из Велеса припадају првој фази. Реч је о престоним иконама Светог Јована Претече, Успења пресвете Богородице, Светог Харалампсија, Светог симеона Столпника. Четрдесет севастијских мученика, Светог апостола Петра, Светог апостола Павла, Крштења Христовог, Успења Богородице, Васкрсења Христовог, Свете Тројице, Рођења Христовог, Сретења, Светог Димитрија приказаног у виду коњаничке представе, Светог пророка Илије, Светог Георгија, Светог Атанасија Александријског, Светог јеванђелисте Јована, Светог јеванђелисте Матеја, Светог Спиридона, Светог јеванђелисте Луке, Три јерарха, Возвиђења Часног крста, Светог јеванђелисте Марка, Светог Стефана, Преображења, Уласка Христовог у Јерусалим, Благовести и Вазнесења Христовог, као и осликана представа на монументалном Распећу. Низу се придружују и две фрес-

³⁵ Глас: црквени календар са схематизмом Нишке епархије, Ниш 1899, 123.

³⁶ Б. Андрејевић, Црква у селу Конопница, Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972, 187-188.

ко иконе насликане на ступцима који носе лукове који деле припрату од наоса, намењене религиозној пракси жена. Избор представљених празника на иконостасу и њихов иконографски приказ налазе паралеле са празничним иконама поменутих делима Теодосија из Велеса у Нишу и Лесковцу. Поређењем са нишким иконама, насликане су на карактеристичној двобојној позадини, која је већ препозната као одлика рада Теодосија из Велеса. Иконографски обрасци су идентични, са тим да су у Конопници местимично редуковани изостављањем детаља или свођењем сцене на најважнији део сижеа. Израда је такође мање минуциозна, ликови не поседују облик ушних шкољки и детаље необузданих праменова косе који карактеришу рад Теодосија из Велеса, што наводи закључку да је реч о припаднику радионице који је извесно сарађивао на изради икона у Нишу и Лесковцу. Иконостас је такође могао настати тек након страдања храма 1842, са обзиром да се непосредно након уништења хришћанских села 1841. тежило брзој обнови храма.

Теодосију из Велеса приписане су две престо-не иконе цркве Светих апостола у Турековцу. Реч је о иконама Светог арханђела Михаила и Сабора светих апостола.³⁷ Иконе су насликане на златној позадини на дасци оштећеној деловањем сипаца. Показују карактеристичан дуктус, снажније контуре, и детаље физиономије јединствене у раду

³⁷ Иконе су описане у: Ј. Марковић, Иконостас цркве Светих апостола у Турековцу, 154-155.

6. Успење пресвете Богородице, црква Успења пресвете Богородице, Конопница, 1842.

7. Свети архангел Михаило, црква Светих Апостола, Турековац, 1845-1853.

Теодосија из Велеса. Поређењем са другим радovima овог зографа на простору Нишке епархије, иконе исказују паралеле са празничним иконама старе лесковачке цркве, док се увиђају идентични предлошци и обрада инкарната код икона из Великог Крчимира и Липовца. Већа пажња усмерена је ка детаљима, попут оклопа светог арханђела Михаила, код икона у цркви Светих апостола. Такав поступак код икона из Турековца је очекиван, обзиром на веће димензије и чињеницу да су биле намењене репрезентативнијем иконостасу.

Датовање ових икона је проблематично у складу са ранијим датовањем рада Теодосија на овом простору током треће деценије деветнаестог века. Иконе на турековачком иконостасу датоване су између 1845. и 1853. године, период између изградње храма и настанка преосталих икона на иконостасу, дела радионице Јована Иконописца из Самокова.³⁸ Није познат разлог протока читаве деценије између изградње храма и коначног уобличења иконостаса. Ранији датум настанка ових икона могућ је под претпоставком да су израђене за неку другу цркву, старији храм у

³⁸ Исто, 167.

Турековцу или лесковачку цркву Оцаклију. Због посвете храма вероватније је да су наменски изграђене за цркву посвећену светим Апостолима. Икона Сабора светих апостола дар је екмецијског еснафа, али су њене димензије, као и код иконе Светог арханђела Михаила исувише мале како би имала улогу еснафске иконе, док и формулација натписа указује на вотивну улогу иконе. Потреба за престоним иконама цркве у Лесковцу није постојала. Провером датих претпоставки ипак се враћамо на закључак да су ове иконе наменски израђене за иконостас турековачког храма, који из непознатог разлога није завршен од стране велешке радионице. Тиме се и оставља простор за датовање активности ове радионице и самог зографа Теодосија на простору Нишке епархије и у период пете деценије.

Иконе припадника радионица из Велеса налазе се и у цркви Светог Илије у Печењевцу. Високи трозонски иконостас зографске концепције, вероватно конципиран од стране Андреје Дамјанова, испуњен је иконама 1852. године, како сведочи натпис на престоници икони Светог Атанасија МАРТЉ 29: 1852. Реч је о престоним иконама Христа Сведржитеља, Светог Јована крститеља, Све-

8. Богородица Акатисна, црква Рођења пресвете Богородице, Лесковац 1851.

тог Николе, Светог Атнасија, Богородице са Христом, Вознесења светог пророка Илије, Света Три јерарха, Светог Јована Рилског, северних и јужних двери са представом светог арханђела Михаила, односно светог Стефана. Како би се са прецизношћу говорило о иконама друге зоне, потребно је чишћење ових изузетно потамнелих икона. Празнична зона смештена је изнад престоне и чине је двадесет и четири иконе. Дванаесторица апостола приказаних на троновима у форми сабора заузимају вишу зону. О сликаном Распећу се тренутно не може расправљати. Престоне иконе показују карактеристичну обраду позадине са облацима који остављају слободна поља, третман физиономије са карактеристичним бадемастим очима и наглашавањем доњег капка, истакнутим и на другим ра-

довима велешких радионица. Према малом узорку празничних икона, може се са опрезношћу закључити да у иконографском и стилском смислу представљају блиску паралелу иконама из Конопнице.

Радионици Теодосија из Велеса може се атрибуирати и икона Богородице са сценама Акатиста из цркве Рођења пресвете Богородице у Лесковцу. Централни део иконе чини репрезентативна представа Богородице са Христом на престолу, у пуном царском орнату, фланкирана анђелима, док се из сегмента неба јавља голуб Светог Духа. Окружују је двадесет и четири илустрације икона и кондака са пратећим стиховима. Икона је датована у доњем левом углу централне представе "1851, њанијаѣи 8.". Паралела овој икони постоји у цркви Светог Николе у Градњи. Реч је о икони

Богородице са светитељима, коју је израдио вероватно Константин Петруши из Велеса, такође припадник радионице Теодосија, године 1842. када је настао и иконостас.³⁹ Ово село у области Пољаница, која је представљала граничну област Нишке епархије, иако не административно, тежило је Лесковцу као најближем градском средишту. Аутор иконе из Лесковца није Петруши, али је она свакако сведочанство ангажмана велешких радионица на простору Нишке епархије и током шесте деценије.

Велешким радионицама могу се приписати и престоње иконе цркве Свете Петке у Кумареву у непосредној близини Лесковца. Црква је изграђена 1803. године, док је живописана 1833. од стране извесног Анђелка из Охрида. Иконостас је низак сачињен од икона престоње зоне и празничних икона, надвишених Распећем. Централни део празничне зоне допуњен је уметањем украјене ходочасничке иконе Јерусалима. Иконе су у лошем општем стању, те су празничне готово реч је о иконама Богородице, Христа, Свете Петке и Светог Томе. Натпис на икони Светог Томе смешта их у 1852. годину.

Значајно остварење зографа из Велеса на простору Нишке епархије налази се и у цркви Светог Прокопија у Прокупљу. Црква датира из деветога века, значајнију нововековну обнову доживела је 1734. године. Црква је значајно оштећена приликом устаничког продора у област Топлице 1807. године. Оштећење храма и миграција становништва након устаничких превирања проузроковала су гашење парохијске улоге ове цркве, али је она опстала као средиште култа светог Прокопија, чији се гроб налази у јужном параклису прокупачке базилике. Темељна обнова цркве извршена је средином дветнаестог века.

Иконостас цркве Светог Прокопија завршен је 1844. године о чему сведочи потпис аутора на икони Христа Сведржитеља “ПИСАЉ ГИ КОСТА ЗЪГРАФЪ ИЗ ВЕЛЕСЪ 1847.” Иконостас је приписан зографу Константину Крстеву из Велеса, док се у старијој литератури се на основу потписа јавља и име извесног Косте Накића.⁴⁰ Идентитет сликара

³⁹ М. Тимотијевић, Н. Макуљевић (пр.), *Иконопис Врањске епархије*, Врање 2005, 55-56.

⁴⁰ Т. Танасијевић, *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља (са летописом цркве прокупачке)*, Прокупље 1961, 22. Име Коста Накић прочитано је и на сребрном нимбу једне од престоних икона цркве Рођења пресвете Богородице у Лесковцу уз датум - децембар 1856. године што је довело до повезивања ових личности. Формулација имена свакако није идентична и извесно је да се у случају лесковачке цркве оно односи на приложника окова, познатог трговца.

9. Костадин Крстев, Свети великомученик Прокопије, црква Светог Прокопија, Прокупље, 1847.

може се прецизније одредити на основу друга два потписа које је оставио на иконама намењеним за ентеријер храма. Икона Христа великог архијереја носи натпис “ПИСАЉ КОСТА ЗЪГРАФЪ ИЗ ВЕЛЕСЪ 847”, док се на икони Светог Прокопија израђеној вероватно за проскинитар у наосу храма налази записано “ПИСАЉА КОСТА НА КИЦА ЗЪГРАФЪ ВЕЛЕСА, 1847”. Последњи натпис чијим погрешним читањем се дошло до имена Косте Накица заправо потврђује тврдњу А. Николовског о ауторству Константина Крстева. Костадин Крстев био је син и вероватно члан радионице зографа Крсте из Велеса, који је био активан између 1815. и 1834. године.⁴¹ Према усменом сведочењу зограф Крсте био је познат и као Кица Зограф.⁴² Константин Крстев је своје порекло осим потписом у Прокупљу нагласио и касније, те је познат натпис на икони светог Николе из цркве посвећене овом светитељу у Куманову, као и у цркви Светог Георгија у месту Неготино.⁴³ Константин Крстев живео је

⁴¹ В. Поповска Коробар, *Зографите Крсте од Велес и Крсте Поп Трајанович*, Прилози XXXIII 1, Скопје 2002, 90-91.

⁴² А. Василиев, *нав. дело*, 266.

⁴³ В. Поповска Коробар, *Зографите Крсте од Велес и Крсте Поп Трајанович*, 88.

до 1894. године и судећи по потписима био је иконописац, живописац, фотограф и поклоник Христовог гроба, док се помиње и његова сарадња у издаваштву.⁴⁴ Укупно стваралаштво Константина Крстева готово да није изучавано, позната је само иконописна делатност. Иконостас у Прокупљу његово је најраније забележено дело. Исте године наводно је радио и у манастиру Девич.⁴⁵ Након 1855. године радио је у црквама Светог Николе у Куманову (1855), Светог Димитрија у Велесу (1855. и 1859), Светог Николе у Штипу, Согленском манастиру, цркви Светог Атансија у Доњем Чичеву (1860), цркви Светог архангела Гаврила у Великом Роптову код Гњилана (1861-64), Светог Димитрија у Добротину код Липљана (1862), Светог Николе у Косовској Каманеици (1862), Пећкој Патријаршији (1863), Светог Пантелејмона у Велесу (1868), селу Мургаш код Куманова (1872), цркви Светог Георгија у селу Неготино (1875-76).⁴⁶ Током рада на простору Рашко призренске епархије забележена је сарадња са извесним зографом Игњатом, док касније сарађивао са тајфом Антона Китанова.⁴⁷ Делатност Константина Крстева на простору Нишке епархије ограничена је на ангажман у Прокупљу.

Иконостас цркве Светог Прокопија у Прокупљу припада типу високих зографских иконостаса сложене структуре. Чини га три зоне, престонона зона, којој припада и сокл, зона празничних икона и монументална Распећа на врху. Иконостас прати базиликалну форму ентеријера и структуриран је троделно и у складу са тиме надвишен са три монументална резбарена Распећа. Престонона зона осим резбарених царских двери садржи и северне и јужне двери. Виша зона централног дела благо је нагнута ка наосу. Поред минуциозне резбе двери и Распећа, конструкција иконостаса је изведена једноставно, са тролисно завршеним тимпанонским пољима над иконама и колонадама обавијеним виновом лозом. Престону зону јужно од царских двери чине иконе Христа Сведржитеља, Светог Јована Крститеља, Светог Атанасија, Вазнесења светог пророка Илије, док се низ

⁴⁴ А. Василиев, *нав. дело*, 267.

⁴⁵ К. Томовски, *Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото*, Културно наследство 5, Скопје 1959, 56; И. Женарју Рајовић, *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Лепосавић 2016, 90.

⁴⁶ И. Женарју Рајовић, *Иконостас Хаџи Костадина Крстева у цркви Светог архангела Гаврила у Великом Роптову код Гњилана*, Patrimonium.mk, бр. 17, Скопје 2019, 271-272.

⁴⁷ Извесна је сарадња у Неготину, Китанов је био углавном градитељ и дрворезац. А. Василиев, *нав. дело*, 206.

завршава јужним дверима са представом светог архијакона Стефана. Северни низ започиње иконом Богородице са Христом, наставља се иконом патрона светог Прокопија, следи икона свете преподобне мученице Параскеве, свете Недеље, док је на северним дверима које завршавају низ изведена фигура светог Арханђела Михаила. Празничну зону од севера ка југу чине иконе Рођења Христовог, Светог Харалампија, Светог Георгија, Благовести, Крштења Христовог, под аркадом смештене су иконе светих апостола Вартоломеја, Симона и Филипа, приказаних окренутих улево са затвореним свицима у рукама. У централном делу настављен је низ постављањем икона светог јеванђелисте Марка, светог јеванђелисте Матеја, који су приказани са кодексима у рукама, те апостола Петра. Средиште зоне тренутно чине иконе светог Јована Претече и Богородице у молитвеном ставу, окренутих у десно, односно у лево што указује да је било у питању средиште деизисног чина. Следи икона Васкрсења Христовог, те икона Христа Сведржитеља. Низ се наставља иконама светих јеванђелиста Луке, Јована, те светог апостола Павла. Под аркадама налазе се иконе светих апостола Јакова и Томе, следи икона Светог цара Константина и царице Јелене, док се у јужном делу налазе иконе светог апостола Андрије, светог Николе, који је насликан благо окренут у десно у гесто благослова, као да учествује у деизисном чину. Низ завршавају иконе Светог арханђела Михаила и Светог Димитрија. Икона Тајне вечере постављена је у засебном оквиру у вертикали царских двери.

Делатност велешких зографа и градитеља може се континуирано пратити на простору Нишке епархије од треће до почетка шесте деценије деветнаестог века. Ангажман ових зографа интензиван је у складу са већом потребом заједнице за обновом и изградњом храмова у периоду након Једренског мира и разарања након устанка 1841. године. Долазак зографских радионица и размена дела визуелне културе текао је вероватно каналима трговинске размене. Остваривши обимне сликарске целине у већини репрезентативних храмова Нишке епархије, велешки зографи и градитељи били су важни носиоци визуелне културе тог простора током прве половине деветнаестог века.

Julijana MARKOVIĆ

THE ACTIVITY OF THE ZOGRAPHIC WORKSHOPS FROM VELES IN THE DIOCESE OF NIŠ IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Summary

Zographic workshops from Veles were active on the territory of the Diocese of Niš in the period between the second and sixth decade of the 19th century. It is presumed that their activity was conditioned by the developed trade connections between Veles and urban centers within the Diocese of Niš. The proto-master Andrej Damjanov with his building workshop (*tajfa*) was not the first master from Veles active in the Diocese of Niš, but his work was significant. By building representative basilicas in the villages Pečenjevce and Turekovac and the cathedral church in Niš, his work became crucial for the creation of the visual identity of the Christian community. It is assumed that the crew was also engaged during the building of civil edifices.

A large number of iconographic work was done by the painter Theodosij from Veles and his workshop. Icons ascribe to this zograph include feast icons made during the reconstructions of the iconostasis of the churches of the Holy Archangel in Niš and the Nativity of the Theotokos in Leskovac. Theodosij from Veles painted only two royal icons for the church of the Holy Apostles in Turekovac, as well as

six royal icons for the Ascension church in the village Veliki Krčimir. The same painter executed the wall painting assemblage in the monastery of Saint Roman and reconstructed the iconostasis by adding icons of the Council of the Apostles and the Crucifix. Teodosij from Veles made iconostasis for the monastery Lipovac as well.

The masters from the workshop formed by Theodosij from Veles continued the activity in the Diocese of Niš until the sixth decade of the 19th century. One of the masters executed icons for the Dormition church in the village Konopnica around 1840, as well as those for the church Saint Elijah in Pečenjevce in 1852. The icon of the Virgin with the scenes of Acaathist hymns from the church in Leskovac made in 1851, testifies to the extended activity of the other workshop.

Konstantin Krstev, painter, illustrator, and photographer made the iconostasis and two additional icons for the church of Saint Procopius in Prokuplje in 1847. The authorship of Krstev is confirmed by a new reading of signatures.